

بازخوانی سیر تحولات مرمت و توسعه مسجد جامع بروجرد

علی سجادی

دکترای باستان‌شناسی و استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
Sajadi.ali86@gmail.com

چکیده:

قریب به بیش از هزار سال است که از احداث مسجد جامع بروجرد می‌گذرد در خلال این مدت، بنای مسجد در اثر حوادث طبیعی و انسانی دست خوش تغییر و تحولات زیادی شده و در طی این قرون بارها دچار ویرانی، تجدید ساخت، مرمت و توسعه قرار گرفته به گونه‌ای که آن را به مثابه دایره‌المعارفی از شیوه‌های معماری و هنرهای کاربردی دوره اسلامی منطقه غرب کشور مطرح کرده است. این مسجد که بنا به منابع مکتوب، تاریخ برپایی آن به قرون نخستین اسلامی می‌رسد، به صورت مجموعه‌ای همچون پیکره‌ای واحد، از انسجام ساختار و هماهنگی و همگنی کامل برخوردار است. از طرف دیگر انتشار اظهارات غیرموثق در مورد شکل‌گیری بنا و تاریخچه آن در منابع مختلف، ضرورت بررسی سیر تحولات معماری این مجموعه را مطرح می‌سازد. و این سؤال را مطرح می‌سازد که چه تغییر و تحولاتی در خلال عمر طولانی آن اتفاق افتاده است؟ آیا همچنان که بسیاری عقیده دارند بر روی آتشکده‌ای از دوره ساسان بنیان نهاده شده است؟ هر بخش آن متعلق به چه دوره‌ای است؟

در این مقاله تلاش شده است به بررسی روشمند روند ساخت و سیر تحولات تاریخی و توسعه معماری آن در طول دوره‌های متمادی پرداخته شود. اطلاعات پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و بررسی میدانی جمع‌آوری شده و روش تحقیق مبتنی بر شیوه توصیفی تحلیلی بوده است. یافته‌های باستان‌شناسی و شواهد معماری نشانگر قدمت، تعمیر و توسعه آن در طی تاریخ طولانی حیات آن است تبیین دوره‌های شکل‌گیری، بازسازی، مرمت و توسعه مجموعه، به تفکیک با ذکر موقعیت آن‌ها از نتایج این پژوهش است.

کلمات کلیدی: مسجد جامع بروجرد، مسجد جمعه، بروجرد، معماری اسلامی

۱- مقدمه

شهر بروجرد از شهرهای مهم، پررونق و آباد ایران در دوره اسلامی بوده که در منابع تاریخی بارها به آن اشاره شده است این شهر در تقاطع راه‌های شمال به جنوب و شرق به غرب واقع بوده و نقش بسیار مهمی در تحولات اجتماعی و اقتصادی غرب ایران و لرستان داشته است. بنا بر اشارات مورخین این شهر به واسطه اهمیت آن دارای دو مسجد جامع عتیق و جامع حدیث بوده است. مورخین، احداث مسجد جامع را به زمان حمویه گواهی داده‌اند. (ابن حوقل، ۱۱۱:۱۳۴۵) جیهانی نیز در نیمه اول قرن چهارم در کتاب اشکال العالم نوشته است که: "بروجرد شهری است با نعمت بسیار و وزیر ابی دلف، حمویه... در آنجا منبر نهاده است. (۱۳۶۴:۱۴۲) و باز بنا به اشاره مستوفی شهر بروجرد در قرن هشتم دارای دو مسجد به اسامی «جامع عتیق و جامع حدیث» بوده است. (مستوفی، ۱۳۶۲:۷۰) این مسجد در زمان خلافت معتصم عباسی، ایالت جبال که نواحی غربی، مرکزی و شمال غرب ایران را شامل می‌شده توسط یکی از حکمرانان عباسی به نام قاسم بن علی مشهور به ابودلف (ابی دلف) اداره می‌شده است. بر اساس منابع متعدد، ابودلف بروجرد را که در حد شهرکی بود رونق بخشید و مسجدی در آن ساخت و منبری در آن برپا کرد. (مقدسی: ۱۳۷۲:۱۲). برخی از محققین به احتمال زیاد یکی از این دو مسجد را جامع و دیگری را نیز مسجدی می‌دانند که در دوره قاجار تخریب و مسجد سلطانی به جای آن بنا نهاده شده است. "ایزدپناه، ج ۲، ۱۳۵۵:۵۲۲).

پیرنیا به این نکته اشاره کرده که به روزگار ابودلف عجلی وزیر او حمویه بن علی، ساختمان آتشکده ویران یا نیمه ویران بروجرد را بازپیرایی و با بهره‌گیری از مصالح آماده آن بر روی شالوده استوار سنگ چین آن مسجد را از نو بنیاد کرده است. (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۴۲). با این حال بر اساس پژوهش‌هایی که تاکنون صورت پذیرفته این موضوع هنوز تأیید نشده است.

با این حال با مطالعه سفالینه‌های مکشوفه که مربوط به قرون سوم تا دوازدهم هجری قمری است می‌توان به شکل‌گیری بنا در دوره‌های مختلف دست یافت، مهم‌ترین شواهد معماری مکشوفه با بناهای قرن چهارم و پنجم قابل مقایسه است (مهریار، ۱۳۶۳: ۳). بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی انجام شده، نشان می‌دهد که این مسجد از آثار قرون نخستین اسلامی است و مسجد جامع به احتمال قریب به یقین همان جامع عتیق مورد اشاره در متون تاریخی است که هم‌اکنون در محله کهن دو دانگه، در بافت تاریخی شهر و در مجاورت بازار تاریخی شهر قرار گرفته است.

مسجد جامع از لحاظ ریخت‌شناسی از نوع مساجد تک ایوانی است، هسته اصلی مسجد را گنبد خانه‌ای به ابعاد ۱۰×۱۰ متر با گنبدی به ارتفاع ۲۰ متر و ایوان با دو گلدسته در طرفین آن تشکیل می‌دهد سایر اجزاء مسجد را رواق‌ها، ایوان، مناره‌ها، صحن، درگاه‌های ورودی، سقاخانه، شبستان زمستانی، آب‌انبار، حمام، چاه گاوی (گاوری)، پادیاب یا آبریزگاه / وضوخانه، منبر، صحن، غریب خانه، تشکیل می‌دهند. (شکل ۱ و ۱۰)

اهداف و ضرورت پژوهش:

قریب به بیش از هزار سال است که از احداث مسجد جامع بروجرد می‌گذرد، در خلال این سالان متمادی، بنا دست خوش حوادث طبیعی زیادی شده است از جمله بایستی از زلزله‌های ویرانگر منطقه جبال در قرن سوم و هشتم و اواخر قرن نهم هجری

یادکرد که بی‌شک مسجد در جریان آن آسیب‌های فراوانی به خود دیده است. علاوه بر آن به فراخور زمان نیز مورد توسعه قرار گرفته و فضاهای مختلفی با کاربری‌های همخوان در کنار هم گردآمده است. همین موضوع این سؤال را مطرح می‌سازد که آیا این مجموعه که همچون پیکره‌ای واحد دارای انسجام و هماهنگی کامل است دست‌خوش چه تغییر و تحولاتی شده و در کدام دوره تاریخی مورد مرمت و یا توسعه قرار گرفته است؟ این مسئله ضرورت بررسی سیر تحولات معماری این مجموعه که یکی از مهم‌ترین و اصیل‌ترین مساجد شاخص کشور از لحاظ تاریخ معماری می‌باشد را مطرح می‌سازد؛ بنابراین با توجه به اهمیت بنای مزبور، مهم‌ترین اهدافی که محور تحقیق حاضر را تشکیل می‌دهد بررسی روند ادواری دوره‌های تاریخی ساخت و توسعه مسجد و تبیین ساختار معماری آن و معرفی شایسته این اثر ارزشمند است.

پرسش و فرضیه:

این مجموعه که همچون پیکره‌ای واحد دارای انسجام و هماهنگی کامل است دست‌خوش چه تغییر و تحولاتی شده و در کدام دوره تاریخی مورد مرمت و یا توسعه قرار گرفته است؟ با توجه به قدمت مسجد و به استناد منابع تاریخی که حوادث سهمناک زلزله را در طی چند دوره در منطقه گزارش نموده‌اند این فرضیه مطرح می‌شود که مسجد در طی دوران‌های مختلف تاریخی مورد مرمت، بازسازی و توسعه قرار گرفته است.

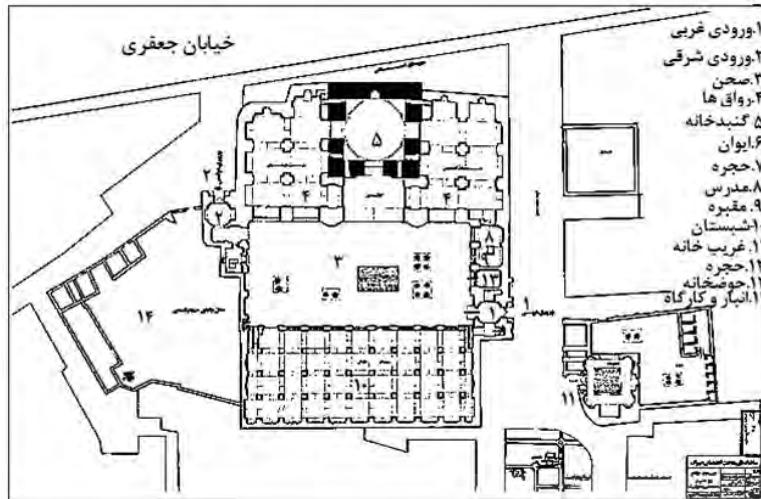
روش تحقیق:

فرآیند اجرای پژوهش و روش تحلیلی داده‌ها در این مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی و بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی صورت گرفته و سعی شده است به صورت روشمند و به صورت مختصر به روند ساخت و توسعه مسجد در چهارچوب مقاله پرداخته شود.

پیشینه پژوهش

موسیو چریکف روسی در ۱۸۵۰ م / ۱۲۶۶ ق سرپرستی یک هیات نقشه‌برداری روسی را به عهده داشته و از شهر بروجرد نقشه برداری نموده به مساجد بروجرد اشاره کرده است. (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۲۰۵) پس از وی شیلا بلر به مسجد جامع بروجرد اشاره و کتیبه کوفی آن را قرائت کرده است. (Blair, 1994: 4-9) مسجد جامع بروجرد یکی از معدود مساجدی است که مطالعات باستان‌شناسی نسبتاً جامعی در آن به انجام رسیده است. این مسجد در سال ۱۳۵۴ بخش‌های شمال صحن مسجد توسط، ابراهیم حیدری مورد کاوش‌های باستان‌شناسی قرار گرفت. یافته‌های حاصل از این کاوش‌ها، حاکی از وجود ساختمان حمام قدیمی مربوط به دوره زندیه در این محل است. در سال‌های ۱۳۶۱ و ۱۳۶۲ شمسی، گمانه‌هایی در قسمت‌های مختلف مسجد به خصوص گمانه‌ای در ابعاد ۱۵×۱۵ مترمربع در کف گنبد خانه توسط مهریار حفر شد، با توجه به اینکه نتایج اولیه منجر به شناسایی مواردی در خصوص بنا گردید که تاکنون غیراز آن تصور می‌شد، در سال‌های بعد نیز کاوش‌ها به سرپرستی وی و به همراهی محمد مقدس دنبال گردید که در نهایت منجر به شناسایی دوره‌های مختلف بنا و شناخت عناصر و اجزا مختلف آن گردید. ۲۰ نتایج حاصل از این کاوش‌ها در مجله اثر (مهریار ۱۳۶۴) و مجلد تحقیقی تحت عنوان «مسجد جامع

بروجرد» (مقدس، ۱۳۷۲) و همچنین مقاله‌ای با عنوان «تاریخچه مختصر مسجد جامع بروجرد» به چاپ رسیده است (مقدس، ۱۳۷۶). باین وجود تاکنون در مقاله‌ای مستقل به تبیین روند ساخت، مرمت، توسعه و تغییر و تحولات این اثر پرداخته نشده است.

شکل ۱. موقعیت مسجد جامع و پلان اجزاء تشکیل دهنده آن. (مأخذ میراث فرهنگی لرستان، اصلاح از نگارنده)

۲. روند ادواری ساخت مسجد:

کاوش‌های باستان‌شناسی انجام شده در مسجد جامع بروجرد این فرضیه که در صدر اسلام آتشکده را به مسجد جامع بروجرد تبدیل نموده‌اند و یا مسجد را بر روی آتشکده ساسانی بنانهاده‌اند منتفی نموده است.

بر اساس منابع تاریخی و یافته‌های حاصل کاوش‌های باستان‌شناسی، قدیمی‌ترین بخش بنا را، بقایای معماری مسجدی قدیمی در زیرکف فعلی گنبدخانه تشکیل می‌دهد که با الحاقات دوره‌های بعد محصور شده است. به‌طور کلی سفالینه‌های یافت شده حاکی از این است که در محوطه بنای مسجد جامع بروجرد از قرن سوم هجری تا قرن حاضر فعالیت‌های ساختمانی، بازسازی، تعمیر و غیره وجود داشته است. (مهریار، ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵)

دوره عباسی:

مقدس کاوشگر بنا به استناد یک سری شواهد و مدارک، از جمله کشف تعداد انبوهی از آجرهایی که در ستون‌های گرد اولیه مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند اولین دوره‌ای را که می‌توان برای مسجد در نظر گرفت از نوع مساجد ستون دار قرون اولیه اسلامی دانسته است که بنا دارای ستون‌های گرد بوده است و با وجود اینکه در این مورد تاکنون اثری از بقایای ساختمانی آن یافت نشده ولی آثار و نشانه‌هایی در دست است که صحت این مدعا را اثبات می‌کند. (مقدس، ۱۳۷۰: ۱۱۱ و ۱۱۲) وی در نتیجه‌گیری خود می‌نویسد که: "به‌طور کلی سفالینه‌های مسجد جامع بروجرد حاکی از این است که در محوطه بنای مسجد جامع بروجرد از قرن سوم هجری تا قرن حاضر فعالیت‌های ساختمانی، بازسازی، تعمیر و غیره وجود داشته ولی دوره شکوفایی آن متعلق به دوره سلجوقی است". (مهریار، ۱۳۶۴: ۱۵۱) آثار این دوره در زیرکف گنبدخانه در لایه‌ای در عمق ۲- تا عمق ۲۳۵- متری به دست آمده است. همچنین از آنجایی که تاریخ تعیین شده برای این دوره قرن سوم هجری بوده، مطالب تاریخی عنوان شده در خصوص حضور ابودلف و وزیر وی بانام حمویه یا حموله بن علی حکمران شهر بروجرد (۲۶۶-۲۰۵ هـ

ق. که به عنوان بانی اولیه مسجد معرفی شده است نیز از نظر زمانی با این دوره مسجد مطابقت دارد که آن را می‌توان با جامع عتیق ذکر شده در متون تاریخی منطبق دانست.

دوره آل بویه:

مهریار کاوشگر این مسجد، اولین اقدامات ساختمانی مشهود در زیر کف فعلی [از عمق ۱۸۰- تا عمق ۲۰۰ سانتی متری] را به احتمال منطبق با قرن چهارم - پنجم هجری می‌داند و مسجد را از لحاظ نقشه گنبد خانه و وجود راهروهای فرعی در گوشه‌ها، مشابه با مسجد حیدریه قزوین و مسجد جامع گلپایگان بیان می‌کند. (مهریار ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵) احتمال می‌رود در جریان زلزله سال ۲۵۸ قمری بخش‌هایی از مسجد تخریب شده باشد. این دوره را بایستی مربوط به دوره دوم بازسازی‌های مسجد در اواسط قرن چهارم قمری (حدود ۳۴۰ تا ۳۵۰ قمری) مقارن با دوره آل بویه دانست که پلان این لایه، چلیپایی بوده و ۱۶ ستون نمای آجری با گنبدی منفرد و گوشک مانند بر روی آن ساخته شده است، در حین کاوش یک عدد سکه زرین مربوط به زمان منصور بن نوح (مورخ ۳۶۰ قمری) در آن یافت شده که وجود سکه می‌تواند تأییدی بر نظریات فوق‌الذکر باشد.

فضای گنبد خانه در زیر کف فعلی به صورت منفرد به ابعاد ۱۰/۳۰ در ۱۰/۳۰ سانتی متر و بر روی شالوده سنگی به قطر ۳/۵ متر بنیاد گذاشته شده، از سه طرف باز و از طرف جنوب به دیوار قبله و محرابی بزرگ محدود می‌شده است. گوشه‌های بیرونی و داخلی جرزهای کوچک و بزرگ با ستون‌ها و نیم ستون‌های مدور تزئینی نما سازی شده است این عنصر به کار رفته دلیلی بر منفرد بودن این «قبه» از فضای مسجد اولیه می‌باشد. این ستون‌ها و نیم ستون‌ها قابل مقایسه با ستونچه‌های مقبره اسماعیل سامانی در بخارا می‌باشند. (شکل ۲) دیوارها و محراب نیز از تزئینات متنوع آجرکاری برخوردار بوده که نمونه‌های آن قاب‌های تزئینی و تزئینات آجری یافت شده در عمق دو متری دیوار اصلی مسجد است. (مهریار ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵ نیز گودرزی، ۱۳۸۹) لازم به یادآوری هست در گوشه جنوب غربی دیوار این بخش، مناره‌ای تک در دیوار مسجد یافت شده که از زمان ساخت آن اطلاع دقیقی در دست نیست (گودرزی، ۱۳۸۹).

شکل ۲. بقایای مسجد دوره آل بویه، با ستون‌های مدور. (مأخذ: مهریار ۱۳۶۴).

شکل ۳. دیوار جنوبی و محراب مسجد در زیر کف فعلی، عمق ۰- الی ۲۰۰- قرن ۴ و ۵ قمری (مأخذ نگارنده)

بازخوانی سیر تحولات مرمت و توسعه
مسجد جامع بروجرد
علی سجادی
صص ۱-۱۴

دوره سلجوقی:

در این دوره بروجرد از شهرهای کوچک لر بوده است. (هندوشاه نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۸۰) بنای مسجد ظاهراً با شکل قبلی در زمان سلجوقی حفظ شده و تعمیراتی در آن انجام شده است. با این حال گنبدخانه به صورت منفرد قدیمی‌ترین بخش مسجد جامع در دوره سلجوقی است که در این دوره به آن افزوده می‌شود. (شکل ۵) پلان این طبقه نیز چلیپایی بوده و بر روی مسجد آل بویه ساخته شده است.

کتیبه کوفی آجری که در بازپیرایی‌های باستان‌شناسی بدنه دیوار جنوبی مسجد و در قسمت بالای محراب به دست آمده، ابوالعز محمد بن طاهر بن سعید را بنای گنبد معرفی شده است. (شکل ۴) متن کتیبه عبارت است از: «بسم الله اغفر امر هذا القبه الصدر الاجل مجد الدین ح..... ابوالعز محمد بن طاهر بن سعید... اطاله اله بقاءه» ۳ وزارت خواجه عزالملک بروجردی یا ابوالعز محمد بن طاهر بن سعید احتمالاً بین سال‌های ۵۳۳ تا ۵۳۹ قمری بوده و قطعاً کتیبه مذکور در حدفاصل سال‌های مذکور نصب شده است. با تحقیقاتی که انجام شده معلوم می‌شود که ابوالعز محمد بن طاهر بن سعید همان عزالملک بروجرد وزیر سلطان مسعود سلجوقی بوده است. دوران رونق مسجد را می‌توان مقارن با دوره سلجوقیان دانست.

این کتیبه با آجرهای تراشیده شد به خط کوفی بنائی و آجرهای قالبی زینت یافته و علاوه بر آن گره‌چینی زیبایی بر طاق نمای فوقانی این کتیبه در سطح فیلیوش‌ها ظاهر شده است (مهریار، ۱۳۶۴: ۹۷). این کتیبه فاقد تاریخ هست ولی کتیبه و تزئینات آجری آن با کتیبه‌های آجری و تزئینات آجری مساجد، گلپایگان و برسیان و گار و گز اصفهان قابل مقایسه است.

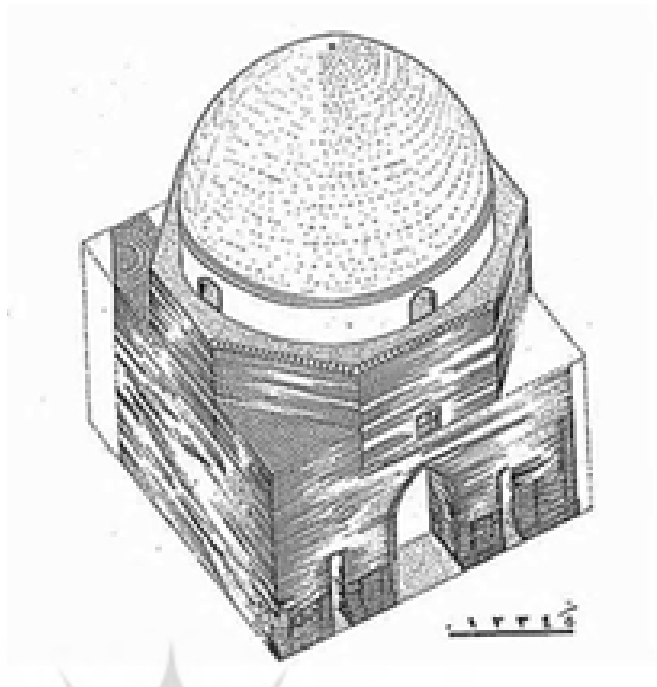
فرم محراب و دیوارهای جانبی آن با توجه به چگونگی قرار گرفتن دیوارها و نوع مصالح به کاررفته نشان می‌دهد که در بدو ساختمان، شکل محراب متفاوت با شکل امروز بوده و چندین بار در دوره‌های بعد تغییر شکل داده شده و حتی از ارتفاع حدود ۳۰ سانتی متری کف اولیه یک لایه گچ ضخیم روی بدنه محراب کشیده شده که ممکن است جهت تزئینات گچ‌بری بوده که بنا به دلایلی انجام نشده است (مهریار، ۱۳۶۴: ۹۷).

شکل ۴. کتیبه آجری دوره سلجوقی مسجد، (مأخذ: مهریار، ۱۳۶۴، طرح از عبدالله قوچانی)

گنبدخانه طی دوره‌های مختلف مرمت قرار گرفته است بخش باقی مانده از دوره سلجوقی را دیوار چهارضلعی گنبدخانه تشکیل می‌دهد که دارای قاب‌ها و تزئینات آجری با آجرهای تراش و قالبی است. گنبدخانه قبلاً به صورت منفرد و چهار جهت آن مانند چهارطاقی باز بوده است. (شکل ۵) علاوه بر آن بقایای مناره آجری در گوشه بیرونی جنوب شرقی گنبدخانه یافت شده است.

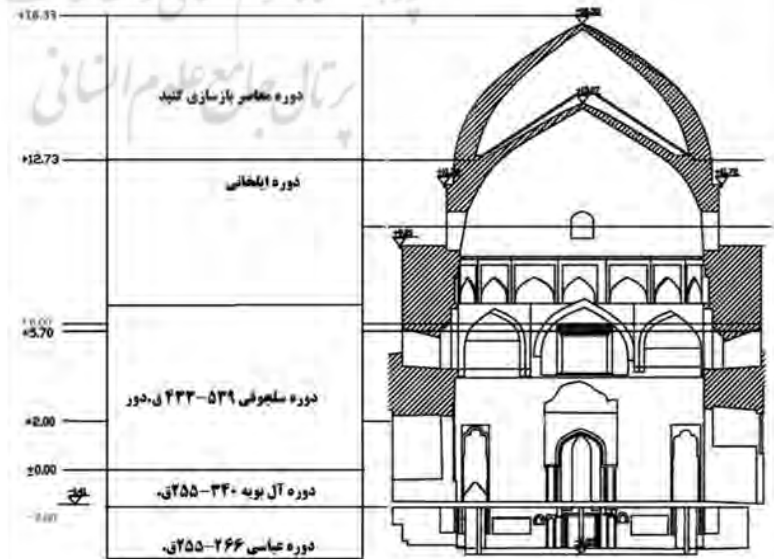
بازخوانی سیر تحولات مرمت و توسعه
مسجد جامع بروجرد
علی سجادی
صص ۱-۱۴

شکل ۵. طرح مسجد اصلی سلجوقی بدون الحاقات، (مأخذ: مقدس ۱۳۷۲)

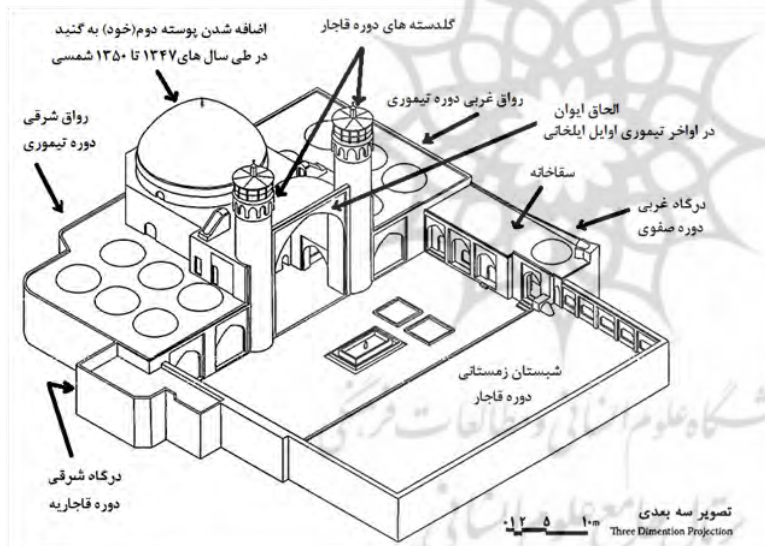
شکل ۶. گوشه سازی‌ها در گنبد مسجد جامع دوره ایلخانی، (تصویر از نگارنده)

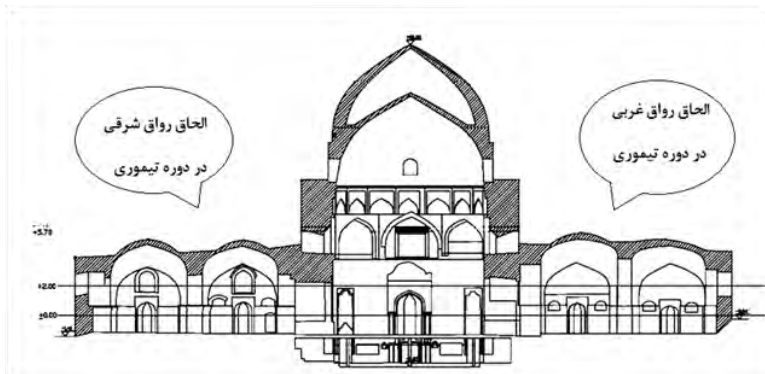
شکل ۷. برش مسجد جامع بروجرد و مقاطع تاریخی آن (مأخذ آرشینو میراث فرهنگی لرستان، تغییر از نگارنده)

دوره ایلخانی:

در این دوران به علت حملات ویرانگر مغول، یک دوره رکود حاکم شده، علاوه بر آن به علت زمین لرزه‌ای که در سال ۷۱۵ قمری روی داده، بخش‌هایی از مسجد دچار ویرانی شده و گنبد تخریب شده است. در اواخر این دوره، تغییرات کلی و اساسی در مسجد صورت گرفته است. چهاردیواری گنبدخانه همان چهاردیواری دوره سلجوقی بوده و توسط چهار فیل پوش بزرگ که در هر ضلع آن سه قاب مستطیل اجرا شده است به هشت ضلعی تبدیل و در بالای آن به وسیله قوس‌هایی گوشه‌سازی انجام گرفته و به ۱۶ ضلعی تبدیل شده تا گنبد بر آن استوار شود. (شکل ۶) با توجه به فرم گنبد و ارتفاع آن نسبت به عرض و وسعت گنبدخانه و فرم طاق بندی هشت و شانزده و تزیینات آجری و تقسیم بندی فضای داخلی پایه‌های هشت و ...، گنبد فعلی قابل مقایسه با بناهای مسجد کاج و مسجد دشتی و مسجد ازیران می‌باشد که آن‌ها متعلق به قرن هشتم قمری هستند و از نظر مطالعه تطبیقی، ساخت گنبد و طاق بندی فعلی را می‌توان مربوط به قرن هشتم هجری دانست و به موجب شواهد موجود چنین استنباط می‌شود که در یک زمان خاص به علت حادثه‌ای گنبد اولیه یا قدیمی ترفور ریخته و در قرن هشتم مجدداً بر روی دیوارها و پی قبلی تعمیر و بازسازی شده باشد. (مقدس، همان: ۷۴).

شکل ۸. طرح سه بعدی از مسجد جامع بروجرد، (مأخذ: سایت آرت هات)

شکل ۹. مقطع مسجد جامع بروجرد و الحاقات دوره تیموری، (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی لرستان)

دوره تیموری:

در حین کاوش‌های باستان‌شناسی در رواق‌های غربی و شرقی، تعداد ۵۰ سکه مسی و چهار سکه نقره‌ای با تاریخ‌های ۸۵۱ و ۸۵۳ متعلق به دوره تیموری کشف گردید براساس این سکه‌ها، احتمالاً شبستان‌های مذکور در نیمه دوم قرن نهم ه. ق ساخته شده‌اند. با کشف این چهار سکه نقره در زیر (شفته‌آهک) پی رواق غربی می‌توان تاریخ الحاق این رواق را به نیمه دوم قرن نهم نسبت داد. (مهریار، ۱۳۶۳: ۳) به دنبال بازپیرایی بنا، قطعاتی از تزیینات نقاشی روی گچ در بخش فوقانی محراب متعلق به دوره تیموریان و زمان احداث شبستان‌های طرفین گنبدخانه به دست آمده است. مهریار کاوشگر محوطه، بازسازی بخش‌هایی از مسجد و ساخت ایوان و الحاق رواق‌های شرقی، غربی را به زمان شاهرخ تیموری (۸۷۰ ق) نسبت داده است. (پیشین، ۱۳۶۳: ۳). شاید بتوان چنین نتیجه گرفت که بازسازی و الحاق ایوان به مسجد، پس از زمین‌لرزه منطقه جبال که در سال ۹۰۰ قمری مطابق با ۱۴۹۵ م. روی داده، صورت گرفته است. (شکل ۱۱)

دوره صفوی:

طبق لوح‌های سنگی و کتیبه‌های منظوم در دوره صفویه در خلال سال‌های ۱۰۲۲ و ۱۰۲۹ و ۱۰۶۹ و ۱۰۹۲، تعمیراتی در مسجد به عمل آمده، بخش‌هایی نیز به مسجد اضافه شده است. از جمله این اضافات مکانی بنام سقاخانه است که در رواق غربی، وجود دارد و از طریق یک پنجره مشبک چوبی با هشتی غربی مرتبط و حوضی در آن تعبیه شده است. مسجد جامع دارای دو درگاه ورودی در قسمت‌های شرقی و غربی مجموعه می‌باشد. کتیبه‌ای که بر سال ساخت و یا دوره تاریخی ورودی‌های مسجد دلالت داشته باشد وجود ندارد اما کتیبه‌ای بر بالای درگاه غربی و کتیبه دیگری در هشتی ورودی درگاه وجود دارد که شاهدی است بر آنکه در دوره صفویه ساخته شده باشد.

همچنین در داخل گنبدخانه، منبری چوبی ۹ پله‌ای با گره بندی‌های چوبی به اشکال مشبک و قاب بندی‌های مثبت‌کاری و تزئین شده وجود دارد. حکاکی روی آن، بنا بر ماده تاریخی که در دو بیت شعر بر کناره پله ششم کنده‌کاری شده، تاریخ ۱۰۶۸ قمری مقارن با زمان شاه عباس دوم را نشان می‌دهد که توسط درویش یار محمد نجار ساخته شده است. متن کتیبه‌ای که بر روی قاب عمودی پله پنجم منبر نقرشده شامل ماده تاریخ و بانی و سازنده آن به این شرح است:

شکر که از لطف خدای جهان
یار محمد چوبه اخلاص دل
منبری آن سان که زبس رفعتش
از پی تاریخ چنین منبری
یافت ز نوزیب زمین و زمان
کرد تمام منبر آن آستان
شد بر عرش برین نردبان
گفت خرد منبر اخلاص دان
«منبر اخلاص دان» که به حروف ابجد سال ۱۰۶۸ قمری است. (مقدس ۱۳۷۲).

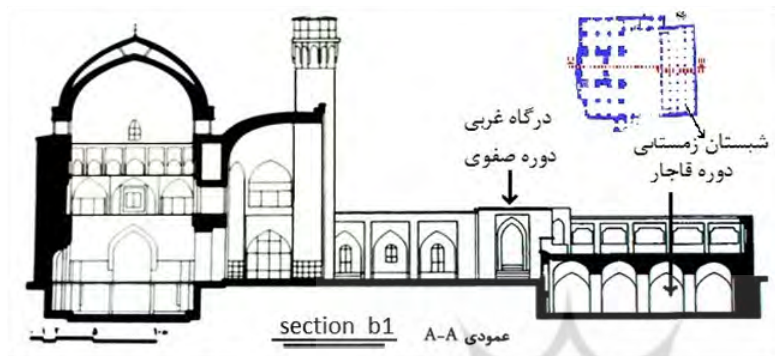
در زمان شاه سلمان صفوی (سال ۱۲۰۹ ق) و به دستور تقی خان رازانی، دری چوبی دو لنگه با تزیینات گره و نقش‌های برجسته در ورودی غربی نصب شده بود که هم‌اکنون در جای خود وجود ندارد کتیبه‌ای متضمن تاریخ ساخت آن به شرح ذیل است:

کرد سلطان محمد این در ساز
سال تاریخش از خرد جستم
بهر این قبله‌گاه عجز و نیاز
گفت «از این در درآی وقت نماز»

جمله «از این در درآی وقت نماز» ماده تاریخ در غربی شبستان که مطابق با سال ۱۰۹۲ است.

دوره زندیه:

گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی سال ۱۳۵۴ ابراهیم حیدری، حاکی از وجود ساختمان حمام قدیمی مربوط به دوره زندیه در این محل است که ساختمان گرمخانه و بخشی از گنبد آن و راهروهای جانبی گرم‌خانه حمام مورد مشاهده قرار گرفته است و به قابل استفاده بودن این بنا تا چهل سال قبل اشاره شده است. (مهريار، ۱۳۶۴: ۸۸).

شکل ۱۰. برش عمودی A-A مسجد جامع، مأخذ میراث فرهنگی لرستان

دوره قاجار:

در دوره فتحعلی شاه قاجار، دولوح سنگی یکپارچه مشتمل بر ۹ بیت شعر بر روی پایه‌های شرقی و غربی ایوان جنوبی نصب شده که به موجب آن به دستور تقی خان رازانی حاکم بروجرد، در سال ۱۲۰۹ قمری مسجد و ایوان تعمیر شده و گلدسته‌های طرفین آن به ایوان الحاق شده است. (شکل ۸) متن سنگ‌نوشته بر روی پایه غربی ایوان عبارت است:

جهان جود تقی خان معدلت گستر	که هست ملت و دین را همیشه پشت و پناه
سپهر قدر جنانی که از شرف مالند	به پیش فرش درش آفتاب و ماه جباه
هزار قرن اگر چشم زال چرخ کهن	کند به عینک تابان مهر و ماه نگاه
به روزگار عزیزان که می نخواهد دید	چنین جوان خردمند پیشه بی اشباع
گرفت امر حکومت از آن نظام چنانک	نظام دین نبی از علی ولی الله
نمود امر به تعمیر مسجدی که نوشت	نخست بر در کعبه عبده و فداه
پس از نمودن تعمیر اندر آن مسجد	بنا نمود دو گلدسته بهر ذکر الله
بنایشان همه چون عهد عاشقان محکم	صفایشان همه چون روی دلبران دلخواه
بجنت رفعتشان نقل رفعت گردون	مثال پستی ماهی است نزد رفعت ماه
برای سال بنایش ب فکر بودم من	که از طریق وفا مصرعی ناخود آگاه

«راقم محمدحسین ابن عبدالصمد البروجردی»

در لوح سنگی که در طرف شرق ایوان نصب شده اشعاری در مورد ساخت گلدسته به این شرح آمده است:

تقی خان معدن احسان و شفقت	کفش جود و سخارا گشت مصدر
یگانه گوهر دریای اجلال	که شد بابا و مام پاک گوهر
اگر گویم که خورشید جهان است	جلال و جاه او رانیست در خور
به تعمیر همین مسجد به اخلاص	موفق شد چو از توفیق داور

دو گلدسته که بینی زان درآورد
مقدس از ریا چون بود کارش
به تاریخش روالی گفت حافظ
که با ذات البروج آمد برابر
به سعیش لطف حق گردید یاور
تقدس شأنه الله اکبر (۱۲۰۹).

(مهریار ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵)

درگاه شرقی نیز در دوره قاجار به مسجد اضافه گردید و تعمیراتی در جبهه غرب و جنوب به عمل آمد. (شکل ۸)

برروی دیوار غربی حوض وضوخانه، سنگ نوشته‌ای وجود دارد که به موجب آن در سال ۱۲۴۶ هـ. ق ساختمان وضوخانه در این محل ساخته شده است. متن سنگ نوشته به شرح ذیل است: هوالعزیز

جناب حاج اسماعیل آن سرمایه تقوی
یکی طرح بنا افکند در مسجد که مسجد را
در آن پرداخت حوضی و چه حوضی کز صفا آمد
غرض چون یافت تزیین حوض از گوارایی
رقم زد خامه اشراق بهر سال تاریخش
معزی از پی تاریخ آنچه نیکو گفت
رواق‌های شرقی و غربی در طرفین گنبد خانه و ایوان، در دوره قاجار به تعمیر و نوسازی شده‌اند.

به استناد سنگ نوشته واقع در زیرهستی ورودی غربی، سقاخانه تعمیر و سنگاب سقاخانه در زمان ناصرالدین شاه قاجار تعویض شده است، متن کتیبه سقاخانه عبارت است از:

در زمان دولت شاهنشاه کشور ستان
باد برنا دولتش تا آنکه بنماید ظهور
هادی، آن میرهدایه شمع بزم اصفهان
سنگ چاه مسجد جامع ز نو تعمیر کرد
ناصرالدین شاه گیتی، خسرو صاحبقران
قائم آل (محمد مهدی صاحب زمان)

غریب خانه:

این بنا امروزه در مجاورت مسجد قرار گرفته است بنایی است با پلان چندضلعی در ابعاد ۸/۵×۱۰ متر که از یک ورودی و یک فضای گنبد دار بر چهارستون سنگی کوتاه و مدور (به ارتفاع ۲/۳۰ متر) تشکیل گردیده است حوضی از سنگ به ابعاد ۵×۵ در زیر گنبد قرار دارد. این بنا با توجه به ویژگی‌های معماری آن احتمالاً در دوره قاجار به ساخته شده است و شاید کتیبه حوض خانه به تاریخ ۱۲۴۶ قمری. اشاره به این محل داشته باشد.

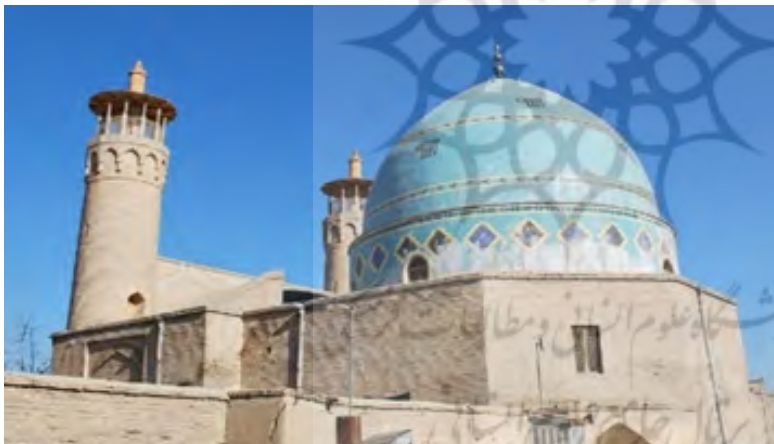
شبهستان زمستانی: شبهستان شمالی یا شبهستان زمستانی به طول و عرض ۳۷/۵×۱۶/۴۰ مترمربع در سمت شمال حیاط و روبروی ایوان قرار دارد (شکل ۱۰)، یک قطعه کاشی در مرکز چشمه شمال غربی این شبهستان کشف گردید که تاریخ ۱۱۸۴ بر روی آن مشخص است. مهریار در مورد تاریخ ساخت این شبهستان نوشته است: «تقی خان رازانی در سال هزار و دویست و سیزده در جنگ بالرها کشته شد. در این روزگار است که حاج سلیمان کاشی در شمال صحن مسجد جامع، شبهستان عریض و طولی احداث و فضای آن مسجد زیبای باستانی را کاسته کرده است». (مهریار ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵)

گنبد: همچنان که در تصویر قدیمی مشاهده می‌گردد تبدیل فضای چهارضلعی گنبد خانه به هشت ضلعی، جهت اجرای گنبد، در بیرون خود را نشان داده است، بر پایه هشت ضلعی مذکور، گریوی مدور قرار گرفته و آهیانه بر روی آن اجرا شده است که فاقد

پوسته رویی «خود» بوده است. (شکل ۱۱) این گنبد قاعدتاً دارای پوسته دومی بوده و از طرف دیگر اقلیم بروجرد نیز وجود پ. پوسته رویی گنبد (خود) را اقتضاء می کرده است اما مطالعات انجام شده وجود پوسته دوم را در حاله ای از ابهام گذاشته است با این حال در دوره معاصر در طی سال های ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ شمسی پوسته دوم به فرم گنبد های نار به آن اضافه شده است. (شکل ۱۲) مهریار در این رابطه نوشته است: "اما احداث گنبد کاشی را می توان از قدیمی ترین اقدامات دوره معاصربه شمار آورد." (مهریار ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵).

شکل ۱۱. نمای قدیمی گنبد مسجد جامع بروجرد، عکس از کتاب پوپ (مأخذ: مهریار، ۱۳۶۴)

شکل ۱۲. نمای جدید از گنبد و گلدسته های مسجد، (از نگارنده)

خلاصه تعمیرات مسجد از سال ۱۳۶۴ تاکنون (توسط وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی)

- تعمیر کامل رواق ها: شامل تعمیر چشمه طاق ها، تعمیر پاتاق های داخلی و تعمیر نماهای دیوارهای اطراف حیاط.
- سبک سازی و اندود پشت بام تمام مجموعه به طور سنتی
- تعمیر کامل گنبد: تعمیر کاربندی هشت و شانزده ضلعی داخل گنبد، ساخت در و پنجره های روزن گنبد. تعویض کلاف چوبی گنبد، تعمیر کامل گره آجری، بازپیرایی بخشی از نقاشی های محراب حذف کاشی های جدیدال نصب ازاره گنبد خانه و تعمیر دیوارهای زیر کاشی های به فرم اولیه، بازپیرایی پوشش گچی کلیه سطوح داخل گنبدخانه که به کشف کتیبه ای آجری به خط کوفی در سراسر جبهه جنوبی و بخش فوقانی محراب و گچ بری ها و نقاشی ها زیر آن منجر گردید؛ و کاشی کاری گنبد.

- تعمیر کامل ایوان، کلاف کنشی ایوان (بین دو مناره)، تعمیر منارها و برداشتن الحاقات جدید با استناد به تصاویر قدیمی، شفته کاری طاق بزرگ و گچ کاری ایوان.
 - تعمیر کامل شبستان شمالی: تعمیر کلیه طاق‌ها و تویزه‌های شکسته و ستون‌های آجری، مرمت دیوارها، رنگ آمیزی کلی در و پنجره‌های چوبی مسجد، سبک سازی پشت بام و بام سازی و اجرای آجر فرش بام.
 - قسمت‌هایی از گنبد و گلدسته‌ها که در اثر زلزله سال ۸۵ آسیب‌های جدی وارد شد مورد مرمت قرار گرفتند.
 - تعمیر کامل آبریزگاه و حیاط و دست‌شویی‌ها و حفر دو حلقه چاه با عمق ۱۷ متر و قطر ۲ متر
- (مأخذ: گزارش‌های مرمتی مسجد جامع بروجرد، مرکز اسناد میراث فرهنگی و گردشگری لرستان نیز مقدس ۱۳۷۲: ۶۹-۸۳)

دوره	ساختار مسجد	الحاقات و توسعه	تعمیرات	موقعیت
عباسی	مسجد شبستانی	_____	_____	لایه -۲۰۰ تا -۲۳۵ cm کف گنبد خانه
آل بویه	گنبدخانه منفرد با پلان چلیپایی و از سه طرف باز با ستون‌ها و نیم ستون‌های تزئینی	_____	_____	لایه -۱۸۰ تا -۲۰۰ cm کف گنبد خانه
سلجوقی	بازسازی گنبدخانه، مسجد از نوع کوشکی با تک منار	گنبد خانه، محراب و کتیبه آجری کوفی.	محراب	گنبد خانه مرکزی
ایلخانی	گنبد خانه مرکزی و رواق‌های طرفین، قابل مقایسه با مساجد کاج و دشتی و ازیران	بازسازی آهیانه گنبد، نقاشی و گچ‌بری محراب از این دوره است.	تبدیل ۸ به ۱۶ ضلعی گنبدخانه	گنبد، از پاکار قوس و پوسته زیرین بازسازی و روی محراب گچ‌بری و نقاشی شده است
تیموری	تبدیل مسجد به یک ایوانی و اضافه شدن رواق‌ها	الحاق ایوان و رواق‌های غربی و شرقی	تعمیر محراب	ایوان جنوبی و رواق‌ها در دو طرف گنبد خانه
صفوی	ادامه ساختار دوره قبل و الحاق درگاه غربی به صحن مرکزی	نصب درب چوبی، منبر منبت‌کاری، الحاق درگاه غربی و سقاخانه	_____	سقاخانه در رواق غربی، درگاه غربی در ورودی غربی مسجد
زندیه	تداوم ساختار پیشین	حمام	_____	نامشخص
قاجاریه	شبستان زمستانی و درگاه شرقی، غریب خانه	الحاق گلدسته‌ها به ایوان تعویض سنگاب سقاخانه	تعمیر مسجد و ایوان و سقاخانه	شبستان در شمال صحن و درگاه در شرق صحن و غریب خانه در خارج از محدوده فعلی مسجد و در شمال آن قرار دارد.

جدول شماره ۱

۸- نتیجه‌گیری

بر اساس بررسی‌های به عمل آمده که به آن‌ها اشاره گردید شواهد متقنی از تعمیر و بازسازی مسجد جامع شهر بروجرد از قرون نخستین اسلامی تا دوران معاصر به دست آمده است که این مسئله حاکی از اهمیت و نشان‌دهنده استمرار استفاده از آن در طی این دوره‌ها بوده است. توسعه مسجد و تغییرات و تعمیرات و الحاقات در طی این قرون، این بنا را به مثابه دایره‌المعارفی از شیوه‌های معماری و هنرهای کاربردی دوره اسلامی منطقه غرب کشور مطرح کرده است. شواهد بیانگر آن است که این

مسجد در دوره عباسی یک مسجد شبستانی بوده که به مسجدی ستون‌دار با پوشش طاق و تویزه در دوره آل بویه تبدیل و سپس در دوره سلجوقی به مسجدی با گنبدخانه کوشکی تغییر یافته و در ادامه بعد از زلزله ۹۰۰ هجری (در دوره تیموری) در زمره مساجد تک ایوانی قرار گرفته و شبستان‌های طرفین گنبدخانه به آن اضافه شده است و در دوره صفویه و قاجار درگاه‌ها و به‌مرور سایر اجزاء در روند توسعه به مسجد اضافه شده‌اند. همچنین در دوره قاجار ضمن اضافه شدن گلدسته‌ها و الحاقاتی به این مجموعه، یک مسجد زمستانی در ضلع شمالی آن ساخته شده است. اما نکته مهم‌تر اینکه علی‌رغم بازسازی‌ها و تغییرات صورت گرفته در طول حیات این مسجد، الگوی گنبدخانه مرکزی آن تا امروز حفظ شده است.

مراجع

۱. ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، (۱۳۴۵)، «صورة الارض»، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 ۲. استخری، ابواسحاق، (۱۳۴۰)، «مسالك و ممالک»، به کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 ۳. ایزدپناه، حمید، ۱۳۶۳، «آثار باستانی و تاریخی لرستان»، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 ۴. امبرسنز، ن. ملویل، ج. پ. (۱۳۷۰)، «تاریخ زمین لرزه‌های ایران»، ترجمه ابوالحسن رده، تهران: آگاه.
 ۵. پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۷۸)، «معماری اسلامی ایران»، تدوین غلامحسین معاریان، تهران: دانشگاه علم و صنعت.
 ۶. جیهانی، ابوالقاسم بن احمد، ۱۳۶۴، «اشکال العالم»، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، مشهد: انتشارات آستان قدس.
 ۷. حزین بروجردی، حسین، (۱۳۸۰)، «تذکره حسین حزین یا دوزنمایی از شهرستان بروجرد»، کاشان: مجمع متوسلین به آل محمد (ص).
 ۸. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، (۱۳۶۴-۱۳۹۶)، «گزارش‌های مرمتی مسجد جامع بروجرد»، مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، منتشر نشده.
 ۹. مهریار، محمد، (۱۳۶۴)، «بررسی مقدماتی مسجد جامع بروجرد»، اثر، شماره ۱۰ و ۱۱، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی صص ۱۶۵-۷۷.
 ۱۰. مهریار، محمد؛ شامیل فتح‌الله‌یف؛ فرهاد فخاری تهرانی و بهرام قدیری، (۱۳۷۸)، «اسناد تصویری شهرهای ایرانی»: دوره قاجار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور.
 ۱۱. مقدس، محمد، (۱۳۷۲)، «گزارش بررسی، تحقیق و تعمیرات انجام شده در مسجد جامع بروجرد تا آخر ۶ ماهه اول سال ۱۳۷۰»، زیر نظر دکتر باقر آیت... زاده شیرازی، منتشر نشده، مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور.
 ۱۲. مقدس، محمد، (۱۳۷۶)، «تاریخچه مختصر مسجد جامع بروجرد»، مجموعه مقالات معماری و شهرسازی ایران، جلد ۵، انتشارات میراث فرهنگی. صص: ۷۷ - ۱۶۵.
 ۱۳. مستوفی، حمداله، (۱۳۶۴)، «تاریخ گزیده»، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
 ۱۴. مقدسی، (۱۳۶۱)، «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم»، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: مؤلفان و مترجمان ایران.
 ۱۵. نخجوانی، هندوشاه، (۱۳۵۷)، «تجارب السلف»، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران، کتابخانه طهوری.
16. Blair, sheila, (1994) An Inscription from Barujird: New Data on Domed Pavilions in Saljuq Mosques, The art of Saljuqs in Iran and Anatolia, proceedings of a symposium held in Edinburgh in 1982, Edited by Robert Hillenbrand, Mazda publishers, costa mesa, California.